

Maja Breznik

**Kapitalizam kao
'znojni sistem':
podnajamni rad i
stvarna emancipacija
radništva iz druge
ruke***

- ★ Autorizirani prijevod priloga pod naslovom "Interni podzakup i stvarna emancipacija radništva iz druge ruke", koji je autorica priložila za simpozij "Filozofije revolucija i ideje novih svjetova", 28.–29.10.2017. Prijevod sa slovenskog i dodatne bilješke B. Mikulić.

SAŽETAK

Ekonomski se oporavak nakon krize 2008. godine gotovo u potpunosti oslanja na prekarne oblike zaposlenosti, osobito na ugovore o djelu (agencijski rad, prividno samozapošljavanje, podugovaranje). Udio takve zaposlenosti rastao je i prije početka krize, a njegov kasniji ubrzani rast traži da još jednom teorijski promislimo taj novi režim zaposlenosti.

Historijske studije pokazuju raširenost vrsta radnog procesa koji nazivamo “unutrašnje podugovaranje” (podnajamno ugovaranje, *inside contracting*) već u 19. stoljeću. Fordizam kao vrsta organizacije rada, zajedno s ustanovljenjem socijalne države, do određene mjere je uklonio unutrašnje podugovaranje, međutim ono se danas ipak vraća na velika vrata. Ključno obilježje radnika uključenih u unutrašnje podugovaranje nije samo to da su odvojeni od sredstava za proizvodnju, nego također i od tržišta rada, odnosno njihov pristup tržištu rada je posredan i ovisi o “izvođaču”. Izvođači, s druge strane, nisu suplement poslodavcu, kako mnoge studije

ABSTRACT

Capitalism as ‘Sweating-System’: Inside Contracting and the Real Emancipation of ‘Second Hand’ Workers

The economic recovery after the 2008 crisis relies almost entirely upon employment in precarious jobs, particularly upon employment based on civil contracts (agency work, false self-employment, subcontracting). The share of such employment had been rising even before the crisis. The accelerated increase of its share after the crisis calls for theoretical re-considerations of this new employment regime.

Historical studies indicate that the type of labour process called “inside contracting” prevailed in the 19th century. Fordism as a type of organization of work, and the establishment of the welfare state eradicated “inside contracting” to some extent, but it is now returning to the fore. The essential characteristic of workers hired through “inside contracting” is that they are separated not only from the means of production but also from the labor market: they have ac-

pretpostavljaju. Ono što oni rade jest “kupnja i prodaja sirovih tijela” za poslodavce koji potom upotrebljavaju radnu snagu kao robu.

Na temelju toga možemo izvući važan zaključak da se u kapitalističkom načinu proizvodnje vlasnik radne snage može odvojiti od svoje radne snage, robe koju prodaje na tržištu, i da prenosi vlasništvo nad radnom snagom na treću osobu. To znači da ne postoje samo tržišta rada nego i tržišta radne snage. Dosadašnje crno-bijele usporedbe tržišta rada i ropstva odnosile su se na razdvajanje slobodnih nadničara, koji prodaju svoju radnu snagu, i neslobodnih robova, koji su sami roba, i onemogućavale su spomenutu dedukciju. Važna opservacija za ponovno promišljanje “realne emancipacije” tiče se najamnog radnika koji može biti formalno slobodan, ali svejedno figurira kao roba ili oblik fiksnog kapitala, a da mu/joj se pritom ne oduzimaju stečene slobode. ➡➡

cess to the labour market only through “contractors”. Contractors, in turn, are not supplemental employers of workers as it is presupposed in many studies. What they do is buy and sell “raw bodies” to employers who then use workers’ labour power as a commodity.

From this we can draw the important conclusion that in the capitalist mode of production the possessor of the labour power can be separated from the commodity he sells on the market, his labour power, by passing the possession of his labour power over to a third party: it means that in addition to the labour market, the market of labour power exists also. The black and white comparison of wage labour and slavery that separated a personally free wage labourer who is selling his or her labour as a commodity from an unfree slave who is himself or herself a commodity, has so far impeded such deduction. An important observation for a re-consideration of “real emancipation” is that a wage labourer can be personally free, but he or she can nevertheless figure as a commodity or a form of fixed capital, without any of his or her liberties (“human rights”) being infringed upon. ➡➡

Pravo priznanje Marxovom *Kapitalu* sastoji se u tome što njegov rad nastavljamo tamo gdje je on ocrtao nova područja istraživanja, a sam ih nije uspio razraditi i razviti. Takav primjer je pojam “tržište rada” koji je Marx u trima svescima *Kapitala* ponovio barem trideset puta, a nigdje ga zapravo nije objasnio, iako ga je označio kao pojam “vulgarne ekonomije”. Ideološku sljepoću toga pojma ilustrirao je u odlomku o kapitalistu i radniku koji pregovaraju oko cijene radne snage pred vratima s natpisom “Ulaz dozvoljen samo zaposlenima”.⁰¹ Tržište rada opisuje kao “pravi raj prirođenih čovjekovih prava” u kojem vladaju “sloboda, jednakost, vlasništvo i Bentham” (MARX 1978, 162; MEW 23, 189) jer kupac i prodavac razmjenjuju robu po vlastitoj volji i kao ravnopravne osobe, jer jedan naspram drugog nastupaju kao posjednici robe i jer svaki misli — samo na sebe. Međutim, čim stupe u proizvodnju, njihov se odnos mijenja: dok jedan gori od poduzetništva, drugome gori pod nohtima. Zato na drugom mjestu kaže otvoreno da je njihov ugovor *factio juris*, pravna fikcija (MARX 1978, 505; MEW 23, 599).

To znači da Marx postavlja “tržište rada” u okvir koji jasno naznačava da to nije teorijski pojam, da dolazi iz ideološke predteorijske prakse i da zahtijeva kritičko čitanje. Pojam samo označava mjesto koje otvara novo, još nerazrađeno teorijsko područje. Otud ga koristi kao nadomjestak za prazno mjesto koje jasno upozorava na problematičnost toga pojma, ali ga ne analizira i također ne krči novo teorijsko područje na koje to prazno mjesto ukazuje. Zato je prava funkcija pojma “tržišta rada” usporediva s pojmom “konkurencije” u prvom svesku *Kapitala* koja mora pričekati da odvijanje analize pripremi mjesto za teorijsku obradu “konkurencije” u trećem svesku (ESTABLET 1995, 611–616). Ali tržištu rada Marx se više nikad nije vratio. Možda ga je, kako tvrdi Lebowitz, odložio za četvrti svezak koji nije napisao, za djelo o “proizvodnji radnika” koje je trebalo dopuniti “proizvodnju kapitala” u prvim trima svescima *Kapitala* i tako zaključiti analizu kapitalističkog društva kao cjeline.

Marx dakle navodi “tržište rada” samo toliko da pokrene analizu “proizvodnje kapitala”. Ukratko, on ocrta kapitalističko “tržište

01 [Usp. K. Marks, *Kapital*, 1978, 162: “(...) gde na ulazu stoji napisano: ‘No admittance except on business.’ Tu će se pokazati ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako se proizvodi sâm kapital. Najzad se mora otkriti tajna kako se pravi profit.” Usp. MEW 23, 189. Dod. prev.]

rada” kao razmjenu između kupca, vlasnika novca i posjednika sredstava za proizvodnju, s jedne strane, te prodavca koji ima za prodaju samo jednu robu, svoju “radnu snagu”. Ta se skica ne razlikuje bitno od klasične ideje o tržištu rada, međutim, Marx je bitno prerađuje na taj način što joj dodaje nov član, “radnu snagu”.

Za razliku od tržišta rada, *radna snaga* je Marxov temeljni teorijski pojam, podloga za sva druga teorijska izvođenja: potrebno radno vrijeme i višak radnog vremena, kapital i akumulacija kapitala, postojani i promjenjivi kapital itd. Pojam radne snage osnova je za konceptualizaciju kapitala, za proces pretvaranja novca u kapital s prisvajanjem viška vrijednosti, vrijednosti koja se sama uvećava. Taj pojam je također i kritika pojma “rada” u klasičnoj ekonomiji gdje cijena rada ili nadnica nastupa kao vrijednost ukupnog rada što ga radnik vrši u procesu proizvodnje. Pojam radne snage je otud kritika te pretpostavke na taj način što radnu snagu postavlja kao posebnu robu koja može proizvesti više vrijednosti nego što sama potroši za nužne životne potrepštine i za reprodukciju svoje radne snage. Marx dakle pretvara vrijednost “rada” u vrijednost “radne snage” koju određuje vrijednost nužnih životnih potrepština za to da radnik održava svoju radnu snagu i da uvijek iznova može stupiti u radni proces, ali vrijednost nužnih životnih potrepština nužno mora biti manja od vrijednosti koju ta radna snaga ostvaruje. Trošenje radne snage u radnom procesu dijeli se, dakle, na radno vrijeme, u kojem radnik proizvodi vrijednost koja je ekvivalent njegove nadnice (na potrebno radno vrijeme), te na vrijeme u kojem radnik proizvodi vrijednost koja preseže ono što je kapitalist uložio u sredstva za proizvodnju i nadnicu (na višak radnog vremena). Zato cijena radne snage predstavlja samo dio cjelokupne vrijednosti koju radnik ostvaruje u radnom procesu, u potrebnom radnom vremenu, dok onaj drugi dio, višak radnog vremena, prisvaja vlasnik kapitala u obliku viška vrijednosti. Nadnica, koja je pojavni oblik cijene radne snage, ekvivalent je vrijednosti ostvarene u vremenu potrebnog rada, dok je rad, izvršen u višku radnog vremena, neplaćeni rad za radnika.

Radna snaga je najprije apstraktan teorijski pojam: “Pod *radnom snagom* ili *radnom moći* podrazumijevamo samu bit fizičkih i duševnih sposobnosti koje opstoje u tjelesnosti, živoj osobnosti nekog čovjeka i koju on pokreće kad god proizvodi upotrebne vrijednosti bilo

koje vrste”.⁰² Pored toga, ona ima također i svoju povijesnu genezu u oblicima povijesnih varijacija plaćenog i neplaćenog rada: kod roba, svaki se rad pokazuje kao neplaćen čak i ako rob koristi rad za proizvodnju svojih životnih potreština; u slučaju kmeta, plaćeni i neplaćeni rad se razlikuju; rad što ga kmet obavlja za sebe na svome posjedu, prostorno je i vremenski različit od tlake koju mora prisilno obavljati za gospodara svoje zemlje; u slučaju najamnog rada svaki rad, također i neplaćeni, izgleda kao plaćen. Dakle, radna snaga također ima svoju povijest i pojavila se na tržištu rada kao roba čim su bila ispunjena dva povijesna uvjeta: radnik je morao biti slobodan da bi mogao raspolagati svojom radnom snagom kao svojom robom i nije smio posjedovati druge stvari koje bi omogućile djelovanje njegove radne snage i izvorâ preživljavanja osim radne snage.

Sad se možemo vratiti na početak, našim *dramatis personae*: kupcu i prodavcu radne snage. Rekli smo da prvi pojam, tržište rada, samo obilježava prazno mjesto još nerazrađenog teorijskog područja. Problem bismo možda riješili solomonski ako “tržište rada” jednostavno preimenujemo u “tržište radne snage”. No tada bi ostala pitanja o prividnoj slobodi, pravnoj fikciji i ekonomskoj prisili tržišta rada, i ona bi nas progonila kao što proganjaju autore koji tu problematiku rješavaju “vjernim” čitanjem Marxa (kao M. van der Linden, Tom Brass, J. Banaji). To jednostavno znači da je “tržište rada” samo nužno ishodište, potrebno da krene analiza procesa produkcije, međutim sâmo “tržište rada” predmet je “izvan” problematike kapitalističke proizvodnje. U nastavku ćemo ga slijediti na području koje je Marx postavio, ali ga nije teorijski obradio.

Prikazi posrednika u *Kapitalu*

Počet ćemo s daljnjim odlomkom iz *Kapitala* koji navodimo u cjelini:

“Nadnica po komadu [*Stücklohn*] olakšava s jedne strane ubacivanje parazita između kapitalista i najamnog radnika, podiznajmljivanje rada (*subletting of labour* [*Unterverpachtung*]). Dobit tih posrednika proizlazi isključivo iz razlike između cijene rada, koju plaća kapitalist, i onog dijela te cijene koju zaista dodjeljuju radniku.

02 [Prevedeno prema MEW 23, 181: “Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit, der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, sooft er Gebrauchswerte irgendeiner Art produziert.” Usp. Marx 1978, 154. Dod. prev.]

Taj se sustav u Engleskoj zove karakteristično “sweating-system” (sustav iznožavanja [*Ausschweißungssystem*]). S druge strane, nadnica na komad omogućuje kapitalistu da s glavnim radnikom — u manufakturi s vođom grupe, u rudniku s glavnim kopačem itd., u tvornici sa pravim radnikom na stroju — sklopi ugovor o toliko i toliko po komadu, po cijeni za koju onda sam glavni radnik preuzima vrbovanje i isplaćivanje pomoćnih radnika. Eksploatacija radnika putem kapitala ostvaruje se ovdje kao eksploatacija posredstvom radnika putem radnika.”⁰³

Odlomak je iz poglavlja o nadnici po komadu koja je jedan od pojavnih oblika cijene radne snage, slično nadnici prema vremenu. Budući pak da se plaćanje po komadu temelji na procjeni vremena koje radnik treba za izradu određenog komada, nadnica po komadu u konačnici je samo drugi oblik nadnice po vremenu. Zato se naprijed navedeni tekst smiješta u jasnu hijerarhiju predmeta teoretskog proučavanja: opis posrednikâ, koji se ubacuju između kapitalista i radnika, pada na razinu drugotnih ilustracija o tome kako iz radnika izvući što više neplaćenog rada. Potom se u nastavku odlomka navode primjeri iz manufakture, rudarstva i tvornica. Čini se da nisu nimalo rijetki. U *Kapitalu* zaista možemo naći mnogo primjera koji spominju posrednike: *agente* koji su u doba pomanjkanja radne snage lovili prosjake po zemlji i “prodavali” ih vlasnicama tvornica u pamučnoj industriji (MARX 1978, 240), “sitne majstore”, “posrednike između kapitalista i radnika” koji umišljaju sebi da su kapitalisti (ibid., 320), očeve obitelji koji poput trgovaca robljem prodaju svoje žene i djecu tvornicama

03 [Prevedeno prema MEW 23, 577 (19. poglavlje, *Der Stücklohn*). Usp. Marks 1978, 486–487. Engleski izraz ‘sweating-system’ (“znojni sistem”, Pijade-Čolaković) iako je već bio uvriježen kao tehnički izraz za podnajam rada i nadničkih odnosa, zapravo je metafora iz lovačkog jezika, što Marx jako potcrtava prijevodom ‘Ausschweißungssystem’. U oba jezika izrazi označavaju istjecanje, *cijeđenje* tjelesnih tekućina iz obješene divljači. Riječ je o tzv. jakoj metafori, prijenosu slike sa fiziologije na podiznajmljivanje rada (*Unterverpachtung*) kao sustav u kojem se iz radnika do kraja iscjeđuju krv i znoj, posljednji sastojci “tjelesnosti žive osobe” kojom je Marx prethodno definirao ‘radnu snagu’. Iako *sweating-system* ilustrira historijski poseban, najgori oblik iskorištavanja radnika, napose žena i djece u tzv. *sweatshops*, Marx ga ipak prikazuje univerzalno i apstraktno kao izraz *razlike* između *profita* posrednika (podzakupca proizvodnje) i *nadnice* podnajamnog radnika. Dod. prev.]

(ibid., 351), ciglare koji su sami unajmljivali radnike i nastanjivali ih u svojim premalim i zapuštenim obiteljskim kolibama (ibid., 411), vlasnice čipkarskih i pletarskih škola s prenatrpanim radionicama (*mistresses' houses*) (ibid., 415), *gangmaster* u poljoprivredi koji seljačkim vlasnicima zemlje nudi u najam skupine žena i djece (ibid., 614). Povrh svega, ti su primjeri začinjani opaskama o nezdravim radnim uvjetima, nemoralom, alkoholizmom, promiskuitetom, pothranjenošću i ranom smrtnošću.

Doista, činjenica da li postoje posrednici između radnika i kapitalista ili ne nije značajna za samu analizu kapitalističke proizvodnje i otud nema utjecaja na važenje Marxovih zakona kapitalističke proizvodnje. Ako na tu činjenicu gledamo s tog stajališta, prethodno navedeni primjeri samo su najekstremniji primjeri iskorištavanja radne snage.⁰⁴ Ali oni postaju značajniji za proučavanje ako se postavimo na drugo istraživačko područje, na analizu “tržišta rada”.

Naime, već tu možemo postaviti pitanje, kakva je funkcija posrednika radne snage na tržištu rada? U navedenom odlomku Marx piše da posrednik sudjeluje u podjeli viška vrijednosti tako da prisvaja razliku između cijene radne snage, koju plaća kapitalist, i cijene koju posrednik isplaćuje radnicima. Da li odatle proizlazi da vlasnik kapitala prepušta posredniku dio svoga viška vrijednosti zato što ovaj možda ima obrtnička znanja, zato što zna poboljšati tehnološke procese, zato što organizira radni proces i nadzire radnike, zato što preuzima rizike ako je rad loše izvršen? Ako posrednik zaista uzima dio “redovitog” viška vrijednosti, to jest, onog koji u nekoj industrijskoj grani važi kao “normalan”, on u tom slučaju vrši pritisak na profite vlasnika kapitala i u konačnici ih smanjuje. Suprotno tome, kapitalist hoće smanjiti trošak posrednika barem do veličine vrijednosti novostvorenog proizvoda koja je razmjerno umanjena za “redovni” višak vrijednosti. U tom slučaju, posrednik ne vrši pritisak na kapitalistov višak vrijednosti nego na cijenu radne snage, a profit posrednika vjerojatno je jednak onoj razlici koliko su nadnice niže od vrijednosti koje vrijede za normalnu (tržišnu) cijenu radne snage.

04 [Za ove oblike eksploatacije rada ispod kojih će po stupnju radikalnosti nastupiti iskorištavanje židovskih i nežidovskih radnika u Trećem Reichu kao nov stupanj kapitalističkog razvoja v. prilog A. Matkovića, “Čuvari kontrarevolucije: nacistička ekonomija i potčinjavanje rada”. Dod. prev.]

Posrednik je “sitni majstor” koji je kapitalist samo u mislima i koji također često ni sam nema druga proizvodna sredstava kao svoju radnu snagu: da bi došao do proizvodnih sredstava kojima bi se ostvarila njegova radna snaga i radna snaga njegovih radnika, on se mora najprije prodati. Zato će najvjerojatniji rezultati biti to da će on dio svog viška vrijednosti, tj. razliku između vrijednosti koju on dobiva od kapitalista i vrijednosti koju isplaćuje radnicima, morati dijeliti s kapitalistom. To znači, kapitalist će pored svog “redovnog” viška vrijednosti dobiti još i dio onog viška vrijednosti koji je omogućio posrednik. Konačni rezultat je da posrednik nekoliko puta uvećava višak vrijednosti kapitalistu i ujedno nerazmjerno umanjuje cijenu radne snage. Uzmimo hipotetski primjer: ako kapitalist i posrednik svaki uzme pola dodatnog viška vrijednosti i ako se višak vrijednosti kapitalistu poveća za pet postotaka (drugih pet postotaka dobiva posrednik), radnicama i radnicama će se vrijednost koju dobivaju u obliku nadnice umanjiti za deset postotaka, za još jedanput toliko.

Funkcija posrednika je na taj način tendencijsko snižavanje cijene radne snage i povećavanje intenzivnosti rada. To će kapitalistu donijeti prednost pred drugima koji mu konkuriraju i potaknuti ih da i sami povećaju intenzivnost rada, tj. da produže radno vrijeme i smanje nadnice. Naposljetku će utjecati na svu radnu snagu i postati normalna stopa iskorištavanja radne snage. Funkcija posrednika je zato usporediva s funkcijom industrijske rezervne vojske koja također snižava nadnice, povećava intenzivnost rada i produžava radno vrijeme.

Do sada smo ustanovili da posrednik vrši odlučujuću funkciju u promjeni radne snage, sukladno funkciji industrijske rezervne vojske. Ipak još ne znamo je li uloga posrednika marginalna u kapitalističkom načinu proizvodnje i otud nebitna za njegovu analizu. To možemo ustanoviti u povijesnoj analizi.

Sustavi untrašnjeg podnajma u 19. stoljeću

Povijesne studije pokazuju da je sustav internog podugovora (*inside contract system*) bio vrlo čest sve do Prvog svjetskog rata u Engleskoj, SAD-u i u Japanu, ako uzmemo ova tri primjera za različite dinamike kapitalističkog razvoja od kojih je svaka u nekom razdoblju bila svjetska kapitalistička sila. Očito je da u 19. stoljeću, osim različitih

procesa rada (tvornica, manufaktura i kućna proizvodnja⁰⁵) imamo još i poseban sustav koji nalazimo u svim oblicima radnog procesa. Kako kaže Sidney Pollard, sistem podugovaranja nije samo jedna faza u razvoju radnih procesa nego je “kompatibilan sa različitim stupnjevima kapitalističkog razvoja” (POLLARD 1968, 52–53).

1. VELIKA BRITANIJA

Pollard, koji proučava engleski kapitalizam iz prvih desetljeća 19. stoljeća, nalazi sistem unutrašnjih podugovora u mnogim granama, najprije u rudnicima ugljena, kositra i bakra. Podugovorni sistem je već u 18. stoljeću ponekad pomagao tome da su izbacivali “slobodne rudare” i nadomještali ih podnajamnicima. Rudarski podnajamnik (*butty*) sâm je nalazio radnike, plaćao sebe i svoje radnike od prodaje iskopa i još uzimao “profit” koji je bio obrnuto razmjern nadnici radnika: što ih je manje plaćao, to veći je bio njegov profit. Slično je bilo i u drugim djelatnostima u kojima su uzimali podnajamnike. Predionice pamuka, bez kojih ne možemo zamisliti englesku industrijsku revoluciju, dodjeljivale su rad podnajamnicima. Vlasnik od kojeg su podnajamnici unajmljivali strojeve, plaćao im je dogovorenu cijenu za komade koje bi proizveli. Podnajamnici su sami organizirali rad i unajmljivali pomoćnike, najčešće žene i djecu, uslijed čega je posebnost te industrijske grane bilo to da su podnajamnici bili organizirani po obiteljima s autoritetom oca.

Podnajamnici se spominju još u proizvodnji odjeće, obuće, šibica, papira, oruđa, čak (Smithovih) igala, u željezarstvu, lončarstvu, graditeljstvu (u gradnji kanala i željeznice), tiskarstvu i prijevozu (POLLARD 1968, 60–61; BENDIX 1963, 53). Podnajamnik je obično obrtnik, a odnosi između vlasnika kapitala s podnajamnikom i njegovim pomoćnicima bili su slični onima u rudarstvu. Povjesničar Eric Hobsbawm ovako je opisao sistem: “Kapitalizam se u ranom razdoblju jednim dijelom ne širi toliko s neposrednim potčinjavanjem velikih skupina radnika poslodavcima koliko podizvođačima koji preuzimaju iskorištavanje

05 [Usp. *Encyclopedia Britannica*, s.v. *Domestic system*, also called *Putting-out System*, production system widespread in 17th-century western Europe in which merchant-employers “put out” materials to rural producers who usually worked in their homes but sometimes laboured in workshops or in turn put out work to others. Finished products were returned to the employers for payment on a piecework or wage basis. The domestic system differed from the handicraft system of home production in that the workers neither bought materials nor sold products.]

i menadžment. Značajna struktura arhaične britanske industrije u ranom 19. stoljeću je ta da muškarci ili žene svih slojeva imaju neku vrstu 'profitne pobude', osim najnižih radnika" (HOBBSAWM 1964, 297). Ili, kraće rečeno: "Eksploatacija radnika po kapitalu tu se odvija posredstvom eksploatacije radnika po radniku" (MARX 1978, 487).

Mnogi uzimaju sustav podnajma "za adolescentsko razdoblje industrijskog društva" (POLLARD 1968, 52), dok Craig Littler, suprotno tome, pokazuje da su se unutrašnji podnajamnici (*inside contractors*) održali kroz cijelo 19. stoljeće u većini spomenutih industrija, ponegdje još i početkom 20. stoljeća. Vlasnici tvornica su podnajamnicima davali radni prostor, strojeve, sirovine i energiju, a ovi su morali proizvesti određenu količinu proizvoda za dogovorenu cijenu pomoću radne snage koju su sami unajmljivali i plaćali. No, tvornice nisu sve radile s podnajamnicima: dio radne snage zapošljavale su neposredno, bilo "slobodne" najamne radnike ili "prisilne" radnike, poput siročadi, zatvorenika i prosjaka. Ali i u tom je slučaju predradnik (*foreman*) imao apsolutnu i proizvoljnu moć da unajmljuje, otpušta i određuje visinu nadnice. Istovremeno, postojale su industrijske grane koje nisu unajmljivale podnajamnike: varionice ili destilarne s kontinuiranim radnim procesom, tvornice koje su većinom zapošljavale žene i djecu (tvornice duhana, prehrambena industrija) te monopolne organizacije (pošta, željeznica i policija). Littler završava povijesni pregled sa zaključkom da "raspoloživi povijesni dokazi ne dopuštaju čvrste zaključke o tome koje su industrije unajmljivale unutrašnje podnajamnike i kako točnije, ali je očito da su unutrašnji podnajamnici 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća na ovaj ili onaj način još uvijek česti u brojnim britanskim industrijama" (LITTLER 1986, 72).

Eric Hobsbawm je skupinu podnajamnika povezaao sa svojevrsnom društvenom i političkom artikulacijom "radničke aristokracije". Radničku aristokraciju je definirao kao nižu srednju klasu kvalificiranih radnika, obrtnika koji su se po visini nadnice, sigurnosti zaposlenja, kulturi i političkim nazorima (podržavali su liberalizam) razlikovali od radničke sirotinje (*labouring poor*). Taj srednji sloj — po raznim procjenama između 10 i 15 posto svih radnika — pretežno se poklapao sa slojem podnajamnika koji su bili uključeni u suiskorištavanje radnika (HOBBSAWM 1964, 298). Upravo su ti podnajamnici osnivali i prve sindikate, zaslužne za to da se "u razdoblju 1850–1900. održavala i povećavala razlika između (radničke) aristokracije i plebsa", čak su se "većinom posvećivali tome da se ne poboljša položaj nižih slojeva proletarijata" (HOBBSAWM 1984,

221). Zagovarali su podugovorni sustav, stroge uvjete za prijelaz iz nekvalificiranog u kvalificirani rad i borili se protiv sindikata nekvalificiranih radnika. Tek kad su njih počeli nadomještati strojevi, kad su ulogu organizatora radnih procesa preuzeli menadžeri i kad sindikati više nisu mogli braniti njihove privilegije, pridružili su se “novom sindikalizmu” koji je 1890. godine organizirao dotada neorganizirane nekvalificirane radnike i radnice.

2. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

Industrijalizacija u SAD je počela kasnije, nakon 1850. godine. Manje podataka imamo o podnajamnom sustavu u SAD-u, ali oni također govore da je vjerojatno bio raširen: u razdoblju 1860–1890. prevladao je u metalnoj industriji (MONTGOMERY 1987, 187), no studije pojedinih poduzeća obrađuju poduzeća za proizvodnju oružja, strojeva, lokomotiva, satova i preradu srebrnine. Sve govori o tome da je podugovorni sustav bio naveliko raširen: godine 1890. njujorški tekstilni radnici su štrajkali i jedan između njihovih (ispunjenih) zahtijeva bilo je da se zabrane vanjski podugovornici (ili *sweatshops*) i dopusti samo unutrašnji podugovornici (MONTGOMERY 1987, 121–122). Osim toga, studije pojedinih poduzeća kao što su *Winchester*, *Remington* i *Singer* odlučno proturječe tezi da je podugovorni sustav postojao samo u zaostalim ili manjim poduzećima, nego su ta velika “poduzeća, koja su dokazano unajmljivala unutrašnje podnajamnike, [bila] uzor američke industrije u razdoblju 1860–1880” (CLAWSON 1980, 76–77); ona su dio tada tehnološki najnaprednije američke industrije.

Buttrick je podrobno opisao podugovorni sustav u tvornici *Winchester Repeating Arms*. Sustav je bio sličan kao u Engleskoj: tvornica je osiguravala radni prostor, strojeve i sirovinu, a rad je plaćala podnajamniku po cijeni proizvoda koju su vlasnik tvornice i podnajamnik određivali jednom godišnje. Podugovorni radnik je dakle sam unajmljivao radnike i organizirao radni proces: njegova je briga bila koliko je plaćao radnike i koliko je zadržao za sebe kao profit, je li uspio smanjiti troškove s tehničkim poboljšanjima i slično. Tvornica je vršila na njega pritisak s cijenama po komadu (koju su se u razdoblju 1889–1900. smanjile za 50 posto), što je on ublažavao poboljšanjima koja su povećavala produktivnost, a prije svega prenošenjem pritiska na smanjivanje nadnica. Zato je čak i protivnik podnajamnog sistema priznao da podnajamnici “osiguravaju stalno snižavanje troškova rada” (CLAWSON 1980, 81). Povećavali su intenzitet rada i ujedno snižavali nadnice, ali ne i dijela zarade koju su otkidali za sebe. U *Winchesteru*

je najuspješniji podnajamnik imao višu zaradu nego svi drugi službenici, osim predsjednika, i razmetao se raskoši koja je žestila kako radnike tako i tvorničke službenike (BUTTRICK 1952, 214). U tvornici *Whitin Machine Works*, koja je izrađivala strojeve za tekstilnu industriju, podnajamnici su često uzimali za sebe približno pedesetpostotni udio onoga što su dobivali radnici, ali je svejedno ostalo još jednom toliko za profit vlasnika. Tako je ukupna količina viška vrijednosti, 50 posto, koliko je uzeo podnajamnik, te 50 posto koliko je ostalo vlasniku kapitala, bila oko 100 posto (CLAWSON 1980, 102). *Winchester Repeating Arms* je napustio podnajamni sustav početkom 20. stoljeća kad su ga napustile i druge tvornice (CHANDLER 1977, 277).

3. JAPAN

Japan je počeo metodički poticati industrijalizaciju nakon revolucije Meiji iz 1868. godine. Država je uspostavila prve industrijske pogone i potom ih prodala utjecajnim obiteljima iz čega je nastao sustav *zaibatsu*: šaćica interesno povezanih obitelji koje vladaju moćnim industrijskim i financijskim organizacijama. U početku je Japan rješavao problem pomanjkanja radne snage podnajamnim sustavom *oyakata* (što doslovno znači “gospodar radnika”), za kojeg su radili *kokata* (“radnici”). Odnos između *oyakata* i *kokata* bio je sličan odnosu između oca i djece: *oyakata* je uzimao radnicima deset do trideset posto nadnice, ali im je morao pomagati u trenucima krize i nagrađivati lojalne radnike. Od svih grana tekstilna industrija je bila iznimka koja je većinom zapošljavala neudane ženske radnice, privremeno nastanjene u spavaonicama blizu tvornice. Za razliku od Velike Britanije i SAD-a, gdje su podnajamnici bili omraženi, *oyakata* su imali snažnu potporu radnika i osnivali su prve sindikate u Japanu. Zato ih se tvornice nisu mogle riješiti kad je menadžment ili, drugačije rečeno, “menadžerski kapitalizam” (CHANDLER 1977) počeo podrivati sustav podnajamnika. Poduzeća su morala ponuditi stalno zaposlenje i posebne privilegije kako “gospodarima” tako i njihovim radnicima, a budući da su bila okružena podizvođačima s jeftinom radnom snagom, to su si mogla priuštiti (LITTLER 1982, 148–160; SHIRE I VAN JAARSVELD 2008, 4). Upravo je taj bazen *radnika iz druge ruke* bio značajan uzrok koji je doprineo japanskom industrijskom prodoru poslije Drugog svjetskog rata.

Podnajamni rad u 20. stoljeću

Podnajamni sustav se naposljetku morao povući pred “menadžerskim kapitalizmom” u SAD i onim državama koje su pokušale dostići SAD. Menadžment je bio u stanju ovladati svim većim korporacijama i centralizirati opsežnu proizvodnju s novim organizacijama rada kao što je Taylorov znanstveni menadžment. Unutrašnji podnajamnici su se ili umirovili ili su bili uključeni u nov radni proces, kao u Japanu: postali su predradnici i nadzornici koji su sačuvali pravo na izvanredni prihod. Prema “sustavu podjele dobitka” (*gain-sharing system*), veći dio nagrade koja je pripadala radniku, ako je uradio više nego što je određivala norma, dobivao je njegov nadzornik, predradnik. Na taj način nisu ukinuli podizvođenje nego su ga uključili u nov radni proces.

Ali unutarnji podnajamnici samo su jedan od oblika unajmljivanja radnika preko posrednika. Do sada smo jedva spomenuli vanjske podnajamnike ili ‘sustav iznojanja’ (*sweating-system*; MARX 1978, 486–487). Znamo da su radnički pokreti na objema stranama Atlantika zahtijevali likvidaciju radionica sa iznojanjem radnika (*sweatshops*) u 19. stoljeću.⁰⁶ Takve radionice su definirali kao “radionice podnajamnika, često u njihovim najamnim stanovima, koje je karakterizirao rad muškaraca, žena i djece u najnemoralnijim i najužasnijim okolnostima” (BENDER 2004, 9). Radnički otpori “sustavu iznojanja” nastavili su se u prvim desetljećima 20. stoljeća a utihnuli su tek nakon Drugog svjetskog rata. Vratili su se ponovo u vrijeme neoliberalizma ili — kao što bi bilo bolje reći — nikad nisu zaista nestali.

Kako je slabila uloga “unutarnjih podnajamnika”, u SAD su također ozakonjene zabrane koje su sprečavale najbrutalnije oblike iskorištavanja imigrantskih radnika od strane posrednika, kakav je bio sistem *padronâ* za talijanske imigrante. *Padroni* su raspoređivali imigrante na najteže i najslabije plaćene poslove (MONTGOMERY 1987, 75–85), a rad je bio često kombiniran s oblicima prisilnog rada, “dužničkim ropstvom” i *truck* sistemom: s dužništvom, jer su

06 [Usp. *Encyclopedia Britannica*, s.v. *Sweatshop*, workplace in which workers are employed at low wages and under unhealthy or oppressive conditions. In England, the word *sweater* was used as early as 1850 to describe an employer who exacted monotonous work for very low wages. “Sweating” became widespread in the 1880s, when immigrants from eastern and southern Europe provided an influx of cheap labour in the United States and central Europe. Dod. prev.]

radnici morali vratiti troškove putovanja, s *truck* sistemom, jer su nužne potrepštine morali kupovati kod samih gazdâ za pljačkaške cijene. Učinak zakonskih zabrana bio je taj da su nastali novi oblici posredničkog sustava: posebne agencije koje su se sredinom 90-ih godina počele naglo širiti po američkim gradovima (FREEMAN I GONOS 2009, 121), a potom i drugdje. Politika dekomodifikacije radne snage nakon Drugog svjetskog rata nije bila naklonjena posebnim agencijama, ali nisu ih iskorijenile ni one države u kojima nisu bile zakonski regulirane (u Japanu), a čak ni one u kojima su bile izričito zabranjene (u Njemačkoj i Švedskoj). No uskoro su države popustile i legalizirale ih jedna za drugom: Nizozemska 1965. godine, Danska 1968., Njemačka i Francuska 1972., dakle, još prije kraja dugog vala gospodarske ekspanzije nakon Drugog svjetskog rata kad se udio nezaposlenih naglo povećao.

U vrijeme visoke dekomodifikacije radne snage nastale su teorije o dualnom (i segmentiranom) tržištu rada koje otupljuju tezu o dekomodifikaciji radne snage nakon Drugog svjetskog rata. Te teorije, također i ona iz ranih 70-ih godina (DOERINGER I PIORE 1971), pozivaju se na sustav podugovaranja (podizvođenje, *subcontracting*) čiji je učinak navodno dualizacija (ili segmentacija) tržišta rada. Tako Doeringer i Piore (1971, 166) tvrde da poslodavci mogu promijeniti primarna zapošljavanja na privilegiranim “internim tržištima rada” u sekundarna (danas bismo rekli: prekarna) zapošljavanja s unajmljivanjem podizvođača. Dotle Gordon, Edwards i Reich (1982, 191) pokazuju da “noseća” poduzeća povećavaju fleksibilnost unajmljivanjem perifernih poduzeća i snižavaju troškove rada. Podugovorni sustav je tako opstajao čak i u tom razdoblju, no autori ga samo opisuju, ali ne analiziraju. Ipak, usprkos svome teorijskom siromaštvu, te teorije ipak imaju nerazmjern utjecaj na analize “rekomodificiranih” tržišta rada u zadnjim desetljećima 20. stoljeća i kasnije.

Tako Doeringer i Piore podrobno opisuju razlike između primarnih (“internih tržišta rada”) i sekundarnih tržišta rada kod plaćanja i radnih uvjeta (nestabilnost zaposlenja, niske zarade, samovolja poslodavaca pri određivanju pravila, male mogućnosti napredovanja i naobrazbe, visok stupanj nezaposlenosti među radnicima). Ali utjecaj te teorije nipošto nije razmjern njezinom teorijskom siromaštvu: nastanak sekundarnog tržišta povezuje jednostavno sa životnim stilom domaćica, studenata i stanovnika crnačkih geta koji se navodno

radije identificiraju s ulicom kao svojim radnim mjestom.⁰⁷ Domaćice, studenti i crnci, zbog posebnih okolnosti, navodno ne žele stalno i sigurno zaposlenje, čemu su se poslodavci morali prilagoditi. Visoku fluktuaciju radne snage i slabe radne navike, tvrde Doeringer i Piore, morali su uravnotežiti s niskim nadnicama i slabim radnim uvjetima. Upravo briljantna teza njihove teorije je da su “životni stilovi” radnika i radnica krivi za njihovo “pretjerano” iskorištavanje. Kasnije teoriju segmentiranih tržišta rada (sa sekundarnim i primarnim segmentom, a unutar primarnog segmenta neovisna/noseća i podređena/periferna zaposlenja) izveli su Gordon, Edwards i Reich (1980). Ali ni ta teorija ne preživljava golo empirijsko opažanje. Sav njezin teorijski podvig je u tome da slaže teorije kao rusku matrjošku: budući da prva teorijska analiza nije dostatna, dopunjavaju je drugom koja nije ništa manje zadovoljavajuća, zbog čega onda proizvode treću koja ne rješava teškoće ni prve ni druge teorije, a stvara dojam da je cjelovita problematika pokrivena a analiza empirijski iscrpljena. Prvi sloj analize je problem razlike između industrijskih grana s raznim organskim sastavima kapitala uslijed čega “otkrivaju” konstantne razlike među zaposlenicima u granama s niskim i visokim organskim sastavom kapitala. Ali stupanj razvoja proizvodnih snaga ne može objasniti same proizvodne odnose, zato autori proizvode dopunu teorije o segmentaciji radne snage na osnovi kvalifikacije radnika i radnica. A budući da ni to ništa ne objašnjava, oni proizvode još i treću teoriju o društvenoj diskriminaciji radne snage na osnovi spola i rase, što odvodi analizu u plošne sociološke teorije, a ne objašnjava ni prvo ni drugo pitanje.

U razdoblju neoliberalizma, kako ustanovljuju mnogi istraživači, “rekomodifikacija” rada (prekarizacija, podugovorni sustav, trostrani radni odnosi) raširila se kroz sve grane proizvodnje i na sve krajeve svijeta (WEBSTER ET AL. 2008; STANDING 2009). Unajmljivanje podnajamnika prešlo je u menadžersku doktrinu o “savitljivim” poduzećima. No, kao što smo vidjeli, to nipošto nije bio pronalazak kasnoga kapitalizma. Iz povijesnog pregleda možemo izvući zaključak da je kapitalistički način proizvodnje uvijek uključivao to što smo opisali kao podnajamni sustav s posrednikom koji se postavlja između prodavca i kupca radne snage. Dosljedno tome, nipošto nije istina da je podugovorni sistem adolescentsko doba kapitalizma, nego, upravo suprotno, nužan dio kapitalističkog tržišta rada.

⁰⁷ Doeringer i Piore 1971, 170 i 176.

Tri zaključka koji proizlaze iz teze o privatnim tržištima rada

1. TRŽIŠTE RADA NE POSTOJI

Kako smo vidjeli, vlasnik kapitala prenosi na posrednika zadaću unajmljivanja radne snage ili čak organizacije radnoga procesa (planiranja rada, aplikaciju tehničkih znanja, vođenje radne skupine) koja uključuje odluke koga će unajmiti ili otpustiti, kako i koliko će plaćati svoju radnu snagu. Gledano sa stajališta radnika, u oba slučaja posrednik stoji između njega i pravog kupca njegove radne snage. Ne može je prodati sâm jer mu put do "tržišta rada" preprečava posrednik. Zato se djelovanje ponude i potražnje ne može uobličiti, a upravo to je temeljna pretpostavka klasične ekonomije da bi tržište rada uopće moglo postojati: niti onaj tko prodaje radnu snagu, niti onaj tko je zapravo kupuje, ne znaju kolika je njezina tržišna vrijednost. Radnik zna koliko mu plaća posrednik, ali ne zna koliko kupac njegove radne snage plaća posredniku. Dotle, kupcu radne snage njezina je vrijednost sakrivena u cijeni usluge za unajmljivanje radne snage koja uključuje proviziju ili pak u cijeni proizvoda koju plaća posredniku. Djelovanje ponude i potražnje na radnu snagu ne djeluje na tržišnu vrijednost radne snage, zato se ne može oblikovati tržište rada koje bi bilo učinak djelovanja tih dvaju čimbenika.

Ustanovili smo da podugovorni sustav ukida tržište rada kao rezultat djelovanja ponude i potražnje i nadomješta ga tržištem koje stvaraju sami posrednici (privatno tržište rada). Funkcija privatnih tržišta je da stvaraju ponudu radne snage tamo gdje ona nedostaje bez nužnog povisivanja tržišne cijene radne snage kad se otvore tokovi (migrantskog) rada na područjima gdje nedostaje radna snaga. Ili pak, suprotno, umjetno smanjivanje potražnje radne snage, kad stvore privatna tržišta rada s radnom snagom koja je na raspolaganju za cijenu nižu od tržišne cijene radne snage, kao što je, na primjer, ponuda agencijskih radnika. Svrha privatnih tržišta rada koja su, kako smo ugrubo pokazali, postojala u svim povijesnim razdobljima kapitalizma, jest onemogućiti djelovanje ponude i potražnje na radnu snagu; ukratko, onemogućiti zakonitosti tržišta rada i srušiti temelj racionalnog uređenja kapitalističkog društva. Nije potrebno da privatna tržišta rada vladaju većim dijelom ponude i potražnje za radnom snagom kako bi manji dio utjecao na izopačenje djelovanja ponude i potražnje.

2. PРАВНА FIKCIЈА U RAZDVAЈANJU KONKREТНОG RADNIKA ILI RADNICE OD NJIHOVE RADNE SNAGE

Posrednike se obično tretira kao zamjenske kupce radne snage ili kao zamjenske poslodavce koji navodno, kao zamjenski mladoženja dobivaju pravo na zakonske obaveze i sporazumno ih dijele s prikrivenim, navodno, pravim kupcem radne snage: da imaju kao zamjenski poslodavci pravo na prisvajanje dijela viška vrijednosti svoje radne snage. Vidimo kako se lako uvriježila ta tvrdnja koju bi zdrav razum odbacio.

Vratimo se našim podnajamnicima koji su često radili zajedno s unajmljenim radnicima i radnicama kao “obrtnici”: njihove su ih kvalifikacije postavile na mjesto na kojemu su organizirali kolektivni rad manjih, a također i velikih skupina. S toga mjesta su obrtnici/podugovornici imali moć odlučivanja o tome tko će prodati svoju radnu snagu, tko će moći stupiti na tržište rada. Imali su moć odabiranja radne snage koja je smjela i mogla stupiti u proizvodni proces tamo gdje njezin rad tek postaje robom, dok prije toga ona nije ništa. (Sve dok radnik “ide na tržište rada”, rad još nije roba!) Funkcija posrednika razlikuje se od funkcije koju je ista osoba u radnom procesu obavljala kao obrtnik: funkcija obrtnika završava kad njegov osobni rad i njegove radne snage počnu nastupati kao roba za nekoga drugog. Bît te funkcije sastoji se u “posredovanju” same radne snage, a njegov udio u višku vrijednosti plaća je za “prodaju” radne snage kapitalistu. Odatle možemo izvući zaključak da se u kapitalističkom načinu proizvodnje oblikuje tržište radne snage koje pomoću *fictio juris* razdvaja radnu snagu od radnika. Radnik, posjednik jedine robe koju prodaje na tržištu, posjednik svoje radne snage, prenosi privremeno posjedničko pravo na posrednika koji onda tu robu prodaje kupcima radnih funkcija što ih ta radna snaga može obavljati. Tako posrednik oduzima radniku vlasništvo nad jedinom robom koju on sâm posjeduje i s kojom nastupa kao slobodna i ravnopravna osoba na tržištu rada.

3. TRGOVINA RADNOM SNAGOM

Radnicima koji svoju radnu snagu prodaju posrednicima možda nije bolje nego robovima, ali su formalno slobodni. Privatna tržišta rada približavaju nam usporedbu između slobodnoga najamnog radnika i roba koja inače strogo razlučuje osobno slobodnog najamnog radnika, koji prodaje svoju radnu snagu kao robu, i neslobodnog roba koji je

sâm roba.⁰⁸ Na privatnim tržištima rada najamni radnik je osobno slobodan, ali vlasništvo nad svojom radnom snagom mora prenijeti na posrednika da bi uopće mogao pristupiti tržištu rada gdje bi njegova radna snaga nastupila kao roba.

Iako zadržava osobnu slobodu, sustiže ga “društvena smrt” (PETTERSON 1982, 5). Posrednici šalju svoje radnike i radnice s jednog radnog mjesta na drugo, što znači da radnik nema svoje radno mjesto i profesionalni identitet ni svoje poduzeće i radni kolektiv. Ne može uspostaviti dodir s radnom okolinom u kojem bi se mogao nadati drugarstvu, socijalizaciji i solidarnosti, izgubljen je također za svoju radničku klasu jer je *en passant* i jer krade radna mjesta. Ne može izgraditi svoje profesionalne identitete i nitko ga ne smatra drugom. On nasuprot sebi ne vidi više ni personificirani kapital, konkretnog čovjeka s frakom i cilindrom s kojim bi se mogao pogađati i suprotstaviti mu se: nasuprot njemu je bezimeni apstraktni teror kapitala u mnogim pojavnim oblicima i preobrazbama koji se neprestano mijenja pred njegovim očima. Ni s kime se ne može solidarizirati i nikome se ne može suprotstaviti.

Umjesto zaključka:

privatna tržišta rada u doba neoliberalizma

Funkcija privatnih tržišta rada je, kao što smo vidjeli, tendencijsko snižavanje cijene radne snage i povećavanje intenzivnosti rada. Ta je funkcija u doba neoliberalizma dobila oblik “suprotne tendencije” koja je zahvatila radničke borbe protiv kapitala. Koncentracija radništva i nastanak općih sindikata na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće prisilili su vlasnike kapitala i menadžment na ustupke koji su postupno sma-

08 Usporedba onemogućuje jasnu predodžbu o ropstvu. Kako je pokazao Mintz, robovi mogu imati slobode koje su teško spojive s crno-bijelim predodžbama o ropstvu: robovi s Karipskih otoka, koje je proučavao Mintz, imali su svoju vlastitu (seljačku) proizvodnju za tržište pored rada koji su obavljali za svog vlasnika, sami su prodavali svoj višak i slobodno raspolagali tim dohotkom. Ili, kako je pokazao Starobin, ropstvo je bilo spojivo čak i s industrijskim razvojem: na jugu SAD-a, vlasnici rudnika i tvornica nerijetko su unajmljivali robove koji nisu bili ništa manje produktivni, ali jeftiniji od najamnih radnika. Starobin dokazuje da nipošto nije valjana teza Adama Smitha da su najamni radnici jeftiniji od robova i kako će zbog toga ropstvo i sâmo ustupiti mjesto najamnom radu. Starobin pokazuje, naprotiv, da su za zamjenu robova najamnim radnicima na američkom jugu bili potrebni vanjski (politički) čimbenici.

njivali iskorištavanje radne snage i uklanjali nehumane uvjete rada. Zato se smanjila veličina profita pa su sve snažniji radnički pritisci ugrožavali bit kapitalističke proizvodnje: podređivanje rada kapitalu i prisvajanje viška vrijednosti. Dobro organiziran radnički pokret potkopao je temelje kapitalističkog načina proizvodnje koji bi se zato mogao okončati s ukidanjem kapitalizma.

Kapital je odgovorio reorganizacijom radnih procesa i osnaživanjem privatnih tržišta rada koji su kočili pritisak radnika i naposljetku okrenuli tendenciju u suprotan smjer. Privatna tržišta rada su kao ometajuće tendencije u borbi između rada i kapitala prisilile radnike na popuštanje, omogućile relativno smanjivanje udjela nadnica u usporedbi s profitima i uspostavile uvjete za veći intenzitet rada. Defanzivnost radničke klase je značajno potpomogla, ako ne čak i omogućila, trgovinu radnom snagom ili upravo "najamno ropstvo". Kao što smo vidjeli, u tom političkom geslu iz 19. stoljeća ima više teorijske oštroumnosti nego propagande. Zato je oslobođenje podnajamnih radnika, ili radnika iz druge ruke, nužan preduvjet za nastupanje oslobođenja najamnih radnika. ❏

Literatura

- Bender, Daniel E. 2004. *Sweated Work, Weak Bodies: Anti-Sweatshop Campaigns and Languages of Labor*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Bendix, Reinhard. 1963. *Work and Authority in Industry*. New York: Wiley.
- Chandler, Alfred D. Jr. 1977. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Clawson, Dan. 1980. *Bureaucracy and the Labor Process: The Transformation of U.S. Industry, 1860–1920*, New York: Monthly Review Press.
- Doeringer, Peter B. i Michael J. Piore. 1971. *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington, Massachusetts: Heath Lexington Books.
- Establet, Roger. 1996. Présentation du plan du “Capital”. U: Louis Althusser, Etienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière. *Lire le Capital*, Pariz: PUF, 569–633.
- Freeman, Harris in George Gonos. 2009. Taming the Employment Sharks: The Case for Regulating Profit-Driven Labor Market Intermediaries in High Mobility Labor Markets. *Employee Rights and Employment Policy Journal* 13, 285, 100–176.
- Gordon, David M., Richard Edwards in Michael Reich. 1982. *Segmented work, divided workers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric J. 1964. *Labouring Men: Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld Goldbacks.
- Hobsbawm, Eric J. 1984. *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Lebowitz, Michael A. 2003. *Beyond Capital*. Hampshire/New York: Palgrave MacMillan.
- Littler, Craig R. 1986. *The development of the Labour Process in Capitalist Societies*. Aldershot: Gower.
- Marx, Karl. 1978. *Kapital*, Prvi tom, Beograd: Prosveta.
- Mintz, Sidney W. 1978. *Was the Plantation Slave a Proletarian?* Review (Fernand Braudel Center) 2, 1, 81–98.
- Montgomery, David. 1987. *The Fall of the House of Labor: The Workplace, the State, and American Labor Activism 1865–1925*. Cambridge: Cambridge University Press i Pariz: Éditions de la Maison des sciences de l’homme.
- Patterson, Orlando. 1982. *Slavery and Social Death*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Pollard, Sidney. 1968. *The Genesis of Modern Management*. Harmondsworth: Penguin.
- Roy, Tirthankar. 2008. Sardars, Jobbers, Kanganies: The Labour Contractor and Indian Economic History. *Modern Asian Studies* 42, 5, 971–998.

- Standing, Guy. 2009. *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Starobin, Robert S. 1970. The Economics of Industrial Slavery in the Old South, *Business History Review* 44, 2, 131–174.
- Webster, Edward, Rob Lambert i Andries Bezuidenhout. 2008. *Grounding Globalization: Labour in the Age of Insecurity*. Malden, Massachusetts i Oxford, Velika Britanija: Blackwell.